

**TURKIY DAVLATLAR TASHKILOTIGA A'ZO
MAMLAKATLARINING DAVLAT SIFATIDA SHAKLLANISHI
JARAYONLARI**

Xo'jamberdiyev Dilmurod Qobulovich

Toshkent sharqshunoslik instituti

Mustaqil izlanuvchisi, Ichki ishlar vazirligi xodimi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Tashkilotning a'zolarining davlat sifatida ta'sirini asos solingan yildan oldingi va keyingi ma'lumotlarini tahlil qilish orqali o'rganishni va hamkorlik tashkilotining a'zolar o'rtasidagi hamkorligini kuchaytirishdagi samaradorligini qanday yo'l orqali maqsad qilgani. Olti turk davlati va Tojikiston o'rtasidagi ikki tomonlama kelishuvlar ta'sir qiluvchi boshqa omillar – masofaviy yaqinlik, daromad darajasi, aholi soni, umumiy chegara va madaniy o'xshashlik – ahamiyatini baholash uchun bir qancha usullar qo'llanildi. Natijalar Tashkilotga a'zo bo'lish modelning baholangan ko'rsatkichlariga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlari: iqtisodiy integratsiya; tashqi savdo; turk davlatlari tashkiloti; tortishish modeli; ko'p mezonli qaror qabul qilish.

Turkiy davlatlari tashkiloti poydevori Sovet Ittifoqi qulashidan so'ng mustaqillikka erishgan turk davlatlari o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlash maqsadida Turkiy tilida so'zlashuvchi mamlakatlar sammitlari tashkil etilishi orqali yaratildi. Bugungi kunda Tashkilot (ilgari Turk Kengashi) turli sohalarda hamkorlikni rivojlantirishga intilmoqda. Ushbu hamkorlikning muhim jihati a'zo davlatlar o'rtasidagi savdoni rivojlantirishdir. Ushbu tadqiqot Tashkilotning a'zolarining tashqi savdosiga ta'sirini asos solingan yildan oldingi va keyingi savdo ma'lumotlarini tahlil qilish orqali o'rganishni va hamkorlik tashkilotining a'zolar o'rtasidagi savdo hamkorligini kuchaytirishdagi samaradorligini baholashni maqsad qiladi. Olti turk davlati va Tojikiston o'rtasidagi ikki tomonlama savdoga ta'sir qiluvchi boshqa omillar – masofaviy yaqinlik, daromad darajasi, aholi soni, umumiy chegara va madaniy o'xshashlik – ahamiyatini baholash uchun tortishish modeli qo'llanildi. Natijalar Tashkilotga a'zo bo'lish modelning baholangan ko'rsatkichlariga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng davlatlar rivojlanish vositasi sifatida mintaqaviy va global integratsiyaga e'tibor qaratishni boshladilar. Ushbu integratsion sa'y-harakatlar orqali davlatlar texnik, iqtisodiy, siyosiy va madaniy faoliyatlarda hamkorlik qilishni boshladilar. Integratsiya a'zo davlatlar o'rtasidagi hamkorlikni oshirish orqali o'zaro foyda keltiradi va savdo to'siqlarini yo'qotish orqali bozor o'sishi, investitsiyalar rivojlanishi hamda iqtisodiy o'sishga olib keladi. Import qiluvchi davlatlar qo'llaydigan tarif

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

stavkalari pasayganda patent himoyasi darajasi ham pasayadi, tariflar oshganda esa patent himoyasi darajasi yuqori bo'ladi [1]. Ushbu holat xarajatlarning oshishi va patent himoyasi tufayli ijtimoiy farovonlikka zarar yetkazishi mumkin. Shuning uchun xalqaro tashkilotlar va kelishuvlar ko'pincha a'zo davlatlarga o'zaro foyda keltiradigan tarzda tuziladi. Mintaqaviy iqtisodiy integratsiyaning misoli – 1957 yilda tashkil etilgan Yevropa Iqtisodiy Hamjamiyati (EEC), u 1992 yilda Maasxtrxt kelishuvini imzolash orqali Ittifoqqa aylandi. Yana bir misol – Shimoliy Amerika Erkin Savdo Bitimi (NAFTA) bo'lib, u 1992 yilda AQSh va Kanada o'rtasida boshlangan va 1994 yilda Meksikani ham o'z ichiga olgan, a'zo davlatlar o'rtasidagi savdoni qayta tashkil etish orqali afzalliklarga erishishni maqsad qilgan. Uchinchi iqtisodiy guruh – Yaponiya va uning atrofidagi Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari o'rtasidagi iqtisodiy integratsiya harakatidir [2]. Ushbu tuzilmalar dunyo savdosining muhim qismini tashkil etsa-da, dunyoning turli burchaklarida boshqa integratsiyalar ham mavjud. Sobiq SSSRning turk tilida so'zlashadigan davlatlari – Turkmaniston, O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston va Ozarbayjon – mustahkam madaniy va tarixiy aloqalarga ega bo'lib, bu Turk davlatlari tashkiloti (TDT)ning tashkil etilishiga olib keldi [3]. Ushbu sobiq Sovet respublikalari 1880 yilda Tsar Rusiyasi hukmronligi ostiga o'tib, 1989 yilda SSSR tarqalishi bilan mustaqillikni qo'lga kiritgan umumiy tarixga ega. Sovet davrida bu davlatlar iqtisodiyot, sanoat, ta'lim, madaniyat va sog'liqni saqlash kabi turli sohalarda rivojlanishda orqada qolishdi. Turk tilida so'zlashadigan davlatlar o'rtasidagi munosabatlar bu davrda kutilgan darajada bo'lmagan. Biroq, 1989 yildan so'ng vaziyat o'zgardi: Turkiya 1991 yilda ularning mustaqilligini birinchi bo'lib tan olib, yangi mustaqil bo'lgan Markaziy Osiyo davlatlari bilan munosabatlarni rivojlantirishni davlat siyosatiga aylantirdi. Shundan beri siyosiy, madaniy va iqtisodiy sohalarda hamkorlik faoliyatlari ushbu munosabatlarni mustahkamlash maqsadida boshlangan. Birinchi qadam 1992 yilda Turkiy tilli davlatlar boshliqlarining sammitini tashkil etish bo'ldi. Ushbu tashkilot va uning muntazam yig'ilishlari OTS [4] poydevorini tashladi. Turk Kengashi, keyinchalik Turk Davlatlari Tashkiloti deb nomlangan, rasmiy ravishda 2009 yilda Turkiya, Ozarbayjon, Qozog'iston va Qirg'iziston Naxchivon kelishuvini imzolagach vujudga keldi. Dastlab O'zbekiston kuzatuvchi davlat sifatida qo'shildi, ammo keyinchalik to'liq a'zo bo'ldi. 2010 yildan beri tashkilot siyosiy, iqtisodiy, harbiy, madaniy va til masalalarini muhokama qilish uchun muntazam yillik yig'ilishlar o'tkazib keladi [5]. So'nggi yillarda qo'shma harbiy mashg'ulotlar ham e'tibor markazida bo'ldi. Tashkilot to'liq integratsiyalashgan tuzilma emas, balki kelajakda turli sohalarda hamkorlikni kengaytirishga qaratilgan mintaqaviy hamkorlik tashkilotidir. Keyingi 20 yilga aniq maqsad bilan OTS butun turk dunyosini vakillik qiluvchi to'liq huquqli xalqaro tashkilotga xos barcha xususiyatlarni namoyish etadi. OTS taxminan Rossiyaning to'rtidan bir qismi va Xitoyning

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

yarmiga teng bo'lib, dunyoning umumiy yer maydonining taxminan uch foizini tashkil etadi [6]. Turkmaniston va O'zbekiston bilan birga, OTSga a'zo davlatlar umumiy maydoni va demografik salohiyati bo'yicha yettinchi o'rinni egallaydi. Turkmaniston va O'zbekiston bilan birga, OTSga a'zo davlatlar umumiy maydoni bo'yicha dunyoda 4,8 million kvadrat kilometr bilan yettinchi, aholisi bo'yicha 155 million kishi bilan to'qqizinchi o'rinni egallaydi va ularning YaIMi 2023 yilda 1,3 trillion AQSh dollaridan oshishi kutilmoqda. Natijada, OTS global iqtisodiyotda muhim rol o'ynaydi [7]. Mintaqa strategik jihatdan Rossiya, Xitoy va Eron o'rtasida joylashgani, boy tabiiy resurslarga, transport va tranzit imkoniyatlariga hamda Afg'oniston va Pokistondan mojarolar zonalariga yaqinligi, bu omillar global xavfsizlikka sezilarli ta'sir ko'rsatishi [8] inobatga olinsa, tashkilot tuzilmasi, a'zo davlatlar o'rtasidagi munosabatlar hamda uning tashkil etilgandan keyingi hamkorlik va faoliyatlarini o'rganish muhimdir. Bundan tashqari, uning davlatlari turli xalqaro tashkilotlardagi a'zoligi orqali OTSh ko'plab global va mintaqaviy tuzilmalar bilan o'zaro aloqada bo'ladigan tashkilotga aylangan.

Turk tilida so'zlashuvchi respublikalar 1991 yilda SSSR tarqalib ketgach mustaqilliklarini qo'lga kiritdilar, Turkiya esa ularni rasmiy ravishda tan olgan birinchi davlat bo'ldi [9]. Turkiya bu davlatlar bilan til, din, madaniyat va qarindoshlik sohalarida mustahkam tarixiy aloqalarga ega. U ular bilan harbiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy sohalarida hamkorlik qilishga intilgan. Shu maqsadda 1992 yilda Turkiyaning rahbarligida Turkiy til so'zlovchi davlatlar hamjamiyati (CTSS) tashkil etildi. Ushbu hamjamiyatga Turkiya, Ozarbayjon, Qirg'iziston, Qozog'iston, O'zbekiston va Turkmaniston kirgan bo'lib, uning maqsadi hamkorlikni kuchaytirish va mumkin bo'lgan mojarolarni hal qilish edi, Turkiya esa bunda yetakchi rol o'ynagan. Turkiy davlatlar o'zlarining boy tabiiy boyliklari va unumdor yerlari tufayli ko'plab mamlakatlar uchun uzoq vaqtdan beri qiziqish obyekti bo'lib kelmoqda. Ushbu davlatlar orasida Rossiya mintaqadagi ta'sirini saqlab qolishga faol intildi. 1991 yilda Rossiya Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH)ni tuzdi, maqsadi yangi mustaqil bo'lgan davlatlarni bitta soyabon ostida birlashtirish edi. Turk davlatlari boy tabiiy boyliklari va unumdor yerlari tufayli ko'plab mamlakatlar uchun uzoq vaqtdan beri qiziqish obyekti bo'lib kelmoqda. Ushbu mamlakatlar orasida Rossiya mintaqadagi ta'sirini saqlab qolishga faol intilmoqda. 1991 yilda Rossiya Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH)ni tuzdi, maqsadi yangi mustaqil davlatlarni bitta soyabon ostida birlashtirish edi. 2001 yilgacha CTSS jiddiy tashkiliy qadamlar qo'ya olmadi va asosan a'zo davlatlarning ichki muammolari tufayli passiv bo'lib qoldi. 2006 yildagi Antalya sammitining maqsadi munosabatlarni qayta jonlantirish edi. Shu davrda Turkmaniston va O'zbekiston orqa planda qoldi, asosan neft, tabiiy gaz va qimmatbaho metallar eksportidan tushum olish uchun Rossiyaga tayanib qoldi. Amaliy va tashkiliy jihatdan aniqroq harakat qilish maqsadida 2009 yil 3 oktyabrda Naxchivon kelishuvi

imzolanib, kotibiyat tashkil etildi. CTSS Turk Kengashi bo'ldi va shu bilan tashkiliy obro'ga ega bo'ldi. Shundan beri tashkilot o'zining institutsional tuzilmasini kengaytirishi va ikki tomonlama munosabatlarning rivojlanishi tufayli muhim subyektga aylandi. Keyinchalik tashkilot ko'plab iqtisodiy, siyosiy, harbiy, madaniy va til sohalarida hukumatlar o'rtasida umumiy strategiyalarni belgilashda muhim rol o'ynadi. Turkiya, Ozarbayjon, Qirg'iziston va Qozog'iston asoschi a'zolar bo'lib, Turkmaniston esa neytral siyosati tufayli dastlab ishtirok etmagan. O'zbekiston ham sammitda ishtirok etmagan, lekin kuzatuvchi a'zo maqomiga ega bo'lgan. Keyinchalik, 2019 yil 3 oktyabrda qo'shilish bo'yicha ariza topshirgach, u to'liq a'zo sifatida qabul qilingan. O'sha yili Turkmaniston va Vengriya hamjamiyatga kuzatuvchi mamlakatlar sifatida qo'shilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abazov, R. (1999). Policy of economic transition in Kyrgyzstan. Central Asian Survey, 18(2), 197–223. <https://doi.org/10.1080/02634939995687>
 2. Ağaç, G., & Birdoğan, B. (2016). Sağlık alanında çokkriterli karar verme teknikleri kullanımı: Literatür incelemesi. Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, 19(3), 343–363.
 3. Akilli, E. (2019). Türksoy, Türk Keneşi ve Kültürel Diplomasi: İşlevselciliğin Yeniden Tahayyülü. Bilig, 91(91), 1–25. <https://doi.org/10.12995/bilig.9101>
 4. Aktaş, N., & Demirel, N. (2021). A hybrid framework for evaluating corporate sustainability using multi-criteria decision-making.
 5. Environment Development and Sustainability, 23(10), 15591–15618. <https://doi.org/10.1007/s10668-021-01311-5>
 6. Aktürk, Ş. (2006). Turkish–Russian relations after the cold war (1992–2002).
 7. Turkish Studies, 7(3), 337–364. <https://doi.org/10.1080/14683840600891034>
 8. A., & Lorde, T. (2014). A gravity model approach to analyzing the trade performance of CARICOM members states.
 9. Applied Econometrics and International Development, 14(2), 145–160.
- Amirbek, A., Anuarbekuly, A., & Makhanov, K. (2017). Türkdili konuşan ülkeler entegrasyonu: Tarihsel geçmişi

